

Resum

L'article reflexiona sobre el context actual de l'àmbit penitenciari de les dones i els adolescents infractors privats de llibertat. Fonamentalment presenta una mirada a les particularitats de Llatinoamèrica, descriu les realitats prèvies a l'aparició de la pandèmia de la covid-19, les afectacions que es van fer evidents i diferencials per a aquests grups, com a conseqüència de l'afrontament i en relació amb les mesures que van ser implementades per mitigar-ne els efectes. L'anàlisi presenta resultats dels estudis i desenvolupaments normatius, els quals adverteixen necessàries transformacions en matèria tecnològica, de prevenció i atenció integral en salut, aplicació d'enfocaments diferencials amb criteris d'interseccionalitat, accions socioeducatives i humanitzades, generant així desafiaments per als estats en relació amb la protecció i garantia de drets. Es proposen noves reflexions en matèria de bones pràctiques, pràctiques educatives i noves reflexions teòriques reconeixent condicions particulars per als joves infractors i les dones, considerats grups d'especial protecció que demanen atenció integral per a l'afrontament de la pandèmia, atès que no és possible fer front a una emergència sanitària i social si no s'aborda prèviament l'emergència de l'administració integral de justícia, evitant així la vulnerabilitat estructural i sistemàtica de la qual han estat protagonistes invisibles.

Paraules clau

Privació de llibertat, dones, pandèmia, covid-19, adolescents infractors, pràctica educativa.

Ámbito penitenciario y justicia juvenil en Latinoamérica: claves tras la covid-19

El artículo reflexiona sobre el contexto actual del ámbito penitenciario de las mujeres y los adolescentes infractores privados de libertad. Fundamentalmente presenta una mirada a las particularidades de Latinoamérica, describe las realidades previas al surgimiento de la pandemia de la covid-19, las afectaciones que se hicieron evidentes y diferenciales para estos grupos, como consecuencia del afrontamiento y en relación con las medidas que fueron implementadas para mitigar sus efectos. El análisis presenta resultados de los estudios y desarrollos normativos, los cuales advierten necesarias transformaciones en materia tecnológica, de prevención y atención integral en salud, aplicación de enfoques diferenciales con criterios de interseccionalidad, acciones socioeducativas y humanizadas, generando así desafíos para los estados en relación con la protección y garantía de derechos. Se proponen nuevas reflexiones en materia de buenas prácticas, prácticas educativas y nuevas reflexiones teóricas reconociendo condiciones particulares para los jóvenes infractores y las mujeres, considerados grupos de especial protección que demandan atención integral para el afrontamiento de la pandemia, toda vez que no es posible enfrentar una emergencia sanitaria y social si no se aborda previamente la emergencia de la administración integral de justicia, evitando así la vulnerabilidad estructural y sistemática de la que han sido protagonistas invisibles.

Palabras clave

Privación de libertad, mujeres, pandemia, covid-19, adolescentes infractores, práctica educativa.

Prison and juvenile justice in Latin America: the keys after COVID-19

The article reflects on the current context of the prison environment for women and adolescents deprived of their liberty. Basically, it looks at the particularities of Latin America, describing the situation before the emergence of the COVID-19 pandemic, the effects that became clear and differentiated for these groups as a result of this situation, and the measures that were implemented to mitigate its effects. The analysis includes the results of studies and regulatory developments, which warn of necessary transformations in technology, prevention and comprehensive health care, the application of differential approaches under criteria of intersectionality, socio-educational and humanized actions, generating challenges for States as regards protecting and guaranteeing rights. The article also proposes new reflections on good practice, educational practices and new theoretical approaches, recognizing the particular conditions that exist in the case of young offenders and women. These are considered special protection groups that require comprehensive care in order to cope with the pandemic, since it is not possible to manage a health and social crisis without first addressing the need for the integral administration of justice, which would prevent the structural and systematic vulnerability to which they are invisible protagonists.

Keywords

Deprivation of liberty, women, pandemic, COVID-19, juvenile offenders, educational practice.

Com citar aquest article:

López Ortiz, C. M., Martínez Idárraga, J. A. i Silva Balerio, D. (2021). Àmbit penitenciari i justícia juvenil a Llatinoamèrica: claus després de la covid-19. *Educació Social. Revista d'Intervenció Socioeducativa*, 78, p. 59-86.

▲ Dones i privació de llibertat: reflexionant una pandèmia que aguditza històriques asimetries

Abordar l'arribada i la vida dels homes i les dones a les presons significa necessàriament plantejar-se diversos interrogants al voltant de què es busca amb aquest càstig. Històricament han sorgit diverses preguntes pel que fa a com els estats han abordat aquesta realitat. De fet, Foucault (1976) va proposar certs qüestionaments al respecte com ara d'on sorgeix la idea de tancar per corregir, disciplinar i controlar que duen de manera implícita els codis penals de l'època moderna?, i els quals orientaran aquesta reflexió.

En aquest sentit, ja s'advertia sobre la difícil realitat penitenciària, que suposaria respostes més grans i sostenibles a una realitat que en el seu esdevenir visualitzava més responsabilitat dels sistemes penals. Així com la precarietat davant la magnitud dels fenòmens, les problemàtiques i la dificultat de comprendre els contextos i la realitat dels diferents actors vinculats a la privació de la llibertat.

Davant d'això, es planteja la necessitat de vincular per a l'anàlisi el paper i el lloc de les dones en aquests contextos de tancament i de privació de la llibertat, els quals posen de manifest la importància de percebre i comprendre processos amb implicacions diferents per a ambdós gèneres i en particular per a les dones.

Les dones són
habitants
majoritàries d'una
societat, però és
un col·lectiu
minoritari i
invisible en el
sistema
penitenciari

Cal destacar que les dones són habitants majoritàries d'una societat, però és un col·lectiu minoritari i invisible en el sistema penitenciari. Les seves possibilitats, oportunitats i transformacions han estat temes de debat en diferents àmbits i, especialment, en allò relacionat amb la normativa, des dels estàndards internacionals que tradueixen un desenvolupament progressiu i equitatiu dels seus drets. De fet, en la literatura es troben directrius i referents socialitzats en conferències mundials en diferents anys (Mèxic el 1975, Copenhaguen el 1980, Nairobi el 1985 i Beijing el 1985), on s'ha discutit sobre temes com la dona i els conflictes armats, la dona i l'economia, la dona en l'exercici del poder i l'adopció de necessitats.

Específicament, un dels referents normatius correspon a la *Convenció interamericana per prevenir, sancionar i eradicar la violència contra la dona "Convenció de Belém do Pará"*, del 9 de juny de 1994. En aquest document, l'Organització dels Estats Americans (OEA) perfila les línies davant dels reptes que signifiquen la iniquitat social, la marginació i l'exclusió social en el camí de les societats i dels estats de dret, en el reconeixement que la presència d'homes i dones a la presó és un dels temes que presenta les persistents asimetries, ja que tots dos col·lectius han de tenir amb els mateixos drets per evitar reproduir les desigualtats socials abans de la seva privació de llibertat.

De la mateixa manera, Foucault (2009) considera que a les presons hi ha una veritat teòrica, des de les veus i els testimonis dels presoners, els quals en el seu sentir lliuren la teoria –concepte que dista del pensament d’una construcció teòrica sobre la delinqüència. A partir d’aquesta reflexió és possible analitzar com les dones guarden en les seves històries les particularitats de les seves vides i això coincideix a Amèrica Llatina amb característiques similars, que situen aquest col·lectiu en condicions socioeconòmiques i socioeducatives deficientes, amb poca o cap formació, amb vulnerabilitats prèvies, abusos i participació en delictes relacionats, principalment, amb el tràfic de drogues i la salut pública, i amb poca participació en activitats delictives que generin violència. En aquest sentit, segons Añaños- Bedriñana et al. (2013):

Els actes delictius, sovint, no es tracten de fets fortuïts o puntuals sinó respostes a múltiples factors impregnades de trajectòries amb desavantatges de divers ordre i/o situacions de vulnerabilitat, risc o conflicte [...], on, a més, les dones pateixen majors conseqüències, desigualtats i/o exclusions. (p. 15)

Així, cal considerar que una de les causes associades a les tipologies i perfils criminològics relacionats amb la violència respon a l’aprenentatge cultural dels homes (Yagüe, 2010). Això pot tenir més incidència en els delictes i, atès que les dones, generalment, presenten un perfil de baixa perillositat, pot ser que s’intensifiqui la valoració sociocultural de perversió sobre elles i la transgressió moral quan delinqueixen. Les dones presenten un marcat predomini dels delictes contra la salut pública, en essència per relació amb drogues, i de caràcter socioeconòmic –comportament diferenciat en relació amb els homes.

Per al cas de Colòmbia, és important reconèixer el que planteja García-Vita i López (2017):

Els motius de l’empresonament d’aquests grups de dones es relacionen amb vincles amb el narcotràfic: cultiu, transport i comercialització de drogues, i accions associades al baix perfil que tenen en les estructures d’aquesta població, com ara assumir el risc de transport de substàncies en les modalitats de mules, i altres situacions com ara l’ús dels seus cossos per transportar drogues als centres penitenciaris i l’ingrés en els centres de reclusió masculins, de vegades per pressions de les seves parelles que hi són recloses. (p. 140)

De la mateixa manera, Del Pozo (2017) analitza com les dones, essent una minoria penitenciària, han suposat la invisibilització del col·lectiu en la política penitenciària internacional i colombiana, i igualment de la societat civil, la qual cosa planteja un desafiament en l’actuació integral dels estats i de la ciutadania en termes de canvi i d’integralitat en aquestes polítiques.

Cal considerar que una de les causes associades a les tipologies i perfils criminològics relacionats amb la violència respon a l’aprenentatge cultural dels homes

Context i realitats en la privació de llibertat de les dones

Reconèixer el context previ i algunes de les realitats penitenciàries existents exigeix situar-se en les condicions que han caracteritzat aquests espais. De manera especial, a Amèrica Llatina s'han descrit, des de diferents estudis, les condicions que presenten aquests contextos i, específicament, el col·lectiu de dones. Seguint els postulats de Quidel (2007):

Les característiques reflectides en tots els centres penitenciaris de Xile són sospitosament similars: règims durs, llargues condemnes, alta proporció de detingudes no condemnades, mal estat de les instal·lacions, manca d'atenció i tractaments mèdics especialitzats, teràpies basades en trastorns qualificats com "nerviosos", escassa o nul·la capacitat laboral i poques activitats educatives i recreatives. (p. 299)

A partir d'estudis similars, es reflecteixen característiques de les presons de dones, atès que històricament no s'han considerat particularitats pròpies de la seva condició i de les seves històries de vida. De tal manera que aquests contextos suposen dos o més càstigs, ja que no només es priva de la llibertat, entesa des de la locomoció i les possibilitats d'un ambient digne, sinó també que les altres construccions socials cobren sentit perquè es criminalitza el fet de ser dona i haver infringit la norma, i es genera l'impacte propi del desarrelament familiar. Per tant, aquesta situació s'agreuja amb les deficientes condicions de vida que preexisteixen en les dones abans d'estar privades de la llibertat.

Davant d'aquesta perspectiva, cal destacar que Sánchez-Mejía i Morad (2019) realitzen un estudi en el qual descriuen i caracteritzen aquesta realitat i adverteixen que, des d'un enfocament de gènere, l'abordatge esdevé més complex.

Per la seva banda, González (2012) apunta que:

S'ha assenyalat que l'ingrés a la presó de la dona sol comportar una desestructuració de la família més gran que la que es produeix quan és l'home qui hi ingressa. L'assignació, culturalment determinada, de rols diferents per a homes i dones col·loca la dona en una situació de més responsabilitat davant la cura de la prole i, precisament per això, l'absència de la mare té més repercussions [...]. S'ha argumentat també que, en ingressar a la presó, la dona pateix una "triple condemna": la penitenciària (compleix en pitjors condicions que els homes), la social (per haver fallat com a ciutadana i, a més, no haver complert amb les expectatives del paper de mare i "dona exemplar") i la personal (principalment a través del desarrelament familiar que suposa el seu ingrés a la presó). (p. 391)

Almeda i Di Nella (2017) refereixen la història en les reclusions femenines europees com una història pròpia, representada en estils de funcionament i de filosofies de càstig diferencials. D'aquesta manera, es reconeix la presència d'una dona transgressora de la llei penal i de la norma social, classificant la seva condició com una qüestió de desviació social. Aquestes mateixes concepcions s'apliquen a la presó moderna, on encara preval una intenció moralitzadora desenvolupada per diversos actors que, des de vincles, rols institucionals, gestió i organització procuren "corregir" aquesta desviació.

Sense cap mena dubte, tal com ho afirma l'Oficina de Nacions Unides contra la Droga i el Delicte (UNODC, 2010), les condicions de la presó per als homes i les dones reconeixen un camí de reflexió per recórrer, que permeti replantejar les situacions desiguals a què s'enfronta la població femenina.

Es reconeix la presència d'una dona transgressora de la llei penal i de la norma social, classificant la seva condició com una qüestió de desviació social

Tenint en compte les poques instal·lacions penitenciàries destinades a dones, sovint són recluses en centres allunyats de les seves llars, la qual cosa pot limitar les seves possibilitats de rebre la visita dels seus familiars i pot provocar problemes greus tant per a elles com per les seves famílies. Si no, de vegades s'opta per confinar-les en instal·lacions annexes de les presons d'homes, fet que pot comportar un risc encara més gran per a la seva seguretat. A més, és possible que les activitats de la presó estiguin destinades a satisfer les necessitats de la majoria de la població carcerària, que és del sexe masculí. (UNODC, 2010, p. 28)

Tota aquesta situació d'exclusió i desigualtat mobilitza una crida cap a l'execució d'accions i atencions amb enfocament diferencial de gènere en els contextos penitenciaris. De fet, en el cas colombià, és possible veure avenços progressius en les normatives, atès que en matèria de l'obligatorietat dels enfocaments diferencials que es requereixen a les presons destaquen diverses sentències del Tribunal Constitucional de la República de Colòmbia, com ara: Sentència C-394/95, Sentència C-184/98, Sentència T-296/98, Sentència T-257/00, Sentència T-153/98 i Sentència T-388/13. Aquestes normatives reiteren l'estat de coses inconstitucionals en matèria carcerària i exigeixen el compliment i garantia del dret a la dignitat humana, com a principi d'actuació de les institucions responsables. Puntualment, a la Sentència T-388/13 es prioritza la situació de les dones, tenint en compte certes consideracions: amuntegament, trasllats, situació de menors de tres anys, desarrelament familiar, problemes de salut, l'atenció maternoinfantil, salut sexual i reproductiva, aigua, alimentació, reinserció laboral, i es va fer una crida a la dotació i lliurament d'estrils d'higiene personal, d'acord amb la seva naturalesa femenina i la seva dignitat humana.

Pandèmia i dones en privació de llibertat

Continua sent vigent el debat sobre la relació que es planteja entre els delictes i els diferents vincles amb el context social que ocasionen els processos de privació de llibertat de les dones

S'adverteix, així, un context desfavorable a la realitat penitenciària llatinoamericana. Com s'ha descrit en els paràgrafs anteriors, en aquests contextos persisteix l'amuntegament i les mancances en matèria d'aigua potable, alimentació adequada, educació, atenció integral en salut i oportunitats de reinserció laboral, entre d'altres. A més, continua sent vigent el debat sobre la relació que es planteja entre els delictes i els diferents vincles amb el context social que ocasionen els processos de privació de llibertat de les dones, com a escenaris des dels quals és possible considerar mesures alternatives pel que fa al seu baix nivell de perillositat. És a dir, s'ha de continuar reflexionant sobre la presó preventiva i el seu efecte en l'amuntegament.

Per tant, en el desenvolupament d'una anàlisi sobre la pandèmia i les seves afectacions a aquest col·lectiu, l'International Drug Policy Consortium (IDPC, 2021) estableix la prioritat de reconèixer el cas de la presó preventiva com una mesura a revisar, la qual ja estava en tensió abans de la pandèmia. S'hi suma el fet que les seves conseqüències demostren que és una realitat que cal reconsiderar, ja que les crisis de la privació de llibertat a la vida de les dones són evidents i diferencials.

Tot i que la presó preventiva hauria de ser una mesura cautelar i excepcional, s'estima que el 30% de la població carcerària a nivell mundial està detinguda a l'espera del judici. En molts països aquest percentatge és més alt, com a Uruguai (71.2% el 2018), Cambodja (72% el 2018), Argentina (59.4% el 2017) o Brasil (45% el 2016). Aquesta és una tendència creixent a molts països –als EUA, el nombre de persones en presó preventiva gairebé s'ha duplicat entre 1995 i 2016, malgrat que el nombre de persones declarades culpables pels delictes es va mantenir estable. (p. 8)

De la mateixa manera, altres estudis estableixen les correlacions entre els efectes de la pandèmia, la ubicació d'aquests països en el marc de la seva renda i les condicions pròpies de vulnerabilitat de les poblacions. Per això, val la pena esmentar la recerca de Mesa et al. (2020) davant d'aquesta realitat:

La situació als països d'ingressos baixos i mitjans (PIBM) podria ser encara pitjor. Alguns països d'Amèrica Llatina tenen poblacions més joves que les d'Europa i alguns països asiàtics, fet que és un avantatge en termes de resistència biològica contra el coronavirus. Tanmateix, la majoria d'aquests països tenen sistemes de salut i condicions socioeconòmiques més febles que poden exacerbar les conseqüències de la pandèmia i augmentar les desigualtats socials i de salut. (p. 39)

En aquest estudi, també es reconeix la presència d'actors i col·lectius amb més càrrega de vulnerabilitat, entre els quals hi ha aquelles poblacions privades de llibertat i en qui recauen els efectes de les decisions polítiques i administratives, que presenten un efecte encara més desfavorable per a elles. Mesa et al. (2020) adverteixen:

Les poblacions indígenes, les persones sense llar, les poblacions de nivell socioeconòmic més baix, els migrants i les persones preses o detingudes suporten altes càrregues causades per exposicions ambientals d'alt risc, la inaccessibilitat d'informació precisa i la manca de serveis d'atenció mèdica oportuns, i una miriada de condicions demogràfiques i psicosocials que els imposa mala salut. (p. 39-40)

En conseqüència, han estat diverses les mesures generades pels estats, i la seva aplicació ha comportat resultats i impactes amb més afectació per a les dones. Per exemple:

- Prohibició de visites familiars.
- Suspensió d'activitats acadèmiques.
- Accés limitat a l'aigua, higiene personal, salut integral i oportuna.
- Abandonament de parelles i aïllament familiar.
- L'empresonament agreujat davant de la discriminació històrica.
- Impacte de la privació de llibertat amb les dones i les seves famílies, fills, persones malaltes i gent gran.
- Augment en la desproporcionalitat de la pena.
- Absència de les mesures de presó preventiva.

Experiències i iniciatives post-pandèmia: una possibilitat per a des-aprendre passats

Calcular els efectes positius de la pandèmia requereix mobilitzar una anàlisi rigorosa des d'algunes pràctiques i experiències, que poden ser generalitzables o permanents, per a afirmar si han ajudat a mitigar, prevenir i/o atendre l'emergència, motiu pel qual té sentit esmentar el sorgiment de "solucions" a temes que històricament van ser desastrosos a les presons i van generar col·lapses en els sistemes d'aplicació de justícia, salut i educació, prioritàriament.

Es generen aleshores diverses estratègies i accions per a aquest procés que adverteixen possibles canvis favorables per a la vida de les dones a la presó, dins dels quals es reconeixen els següents.

En relació amb la tecnologia:

- Deficient desenvolupament tecnològic per a l'accés a la justícia.
- Accés a la comunicació amb el context familiar.
- Audiències que van permetre l'anàlisi de cas per cas.
- Descongestió del sistema penal.

En relació amb la salut i l'autocura:

- Adequació de condicions de detenció pel que fa a alimentació, sanejament i quarantena.
- Prevenció i fumigació dels centres penitenciaris.
- Protocols de seguretat i ordre de les presons.
- Ús de l'evidència científica per a la presa de decisions.
- Accés als serveis de salut sexual i reproductiva des dels sistemes de salut externs als centres.

En relació amb la normativitat:

- Revisió de casos de detencions preventives.
- Revisió de sentències i de riscos processals, des de la base i la realitat de les mesures cautelars.
- Reducció de la població per mesures normatives que han afavorit l'indult.
- Mesures alternatives i enfocaments diferenciats per a homes i dones.
- Voluntat política per tramitar les normes d'empresonament.
- Reconeixement de debilitats pel fet que no existeix l'enfocament de gènere.

L'objectiu de la visita virtual és oferir a la persona privada de llibertat i a la seva família un mitjà que permeti l'apropament i enfortiment dels vincles socioafectius entre els seus membres

D'altra banda, en un plantejament específic per a les dones, la CIDH (2020) determina quatre consideracions especials amb un caràcter integral, articulador i transversal per afrontar la pandèmia i els seus efectes. Així mateix, per incorporar diverses accions des de l'enfocament interseccional i de gènere, que es requereix amb urgència. Essent així, la CIDH (2020) disposa:

- 1) Assegurar la participació de dones en posicions de presa de decisió en els comitès i grups de treball de resposta a la crisi sanitària de la covid-19 [...].
- 2) Enfortir els serveis de resposta a la violència de gènere, en particular la violència intrafamiliar i la violència sexual en el context de confinament [...].
- 3) Oferir atenció diferenciada a les dones professionals de salut que treballen en la primera línia de resposta a la crisi sanitària de la covid-19 [...].
- 4) Garantir la disponibilitat i la continuïtat dels serveis de salut sexual i reproductiva durant la crisi de la pandèmia [...]. (p. 17)

D'aquesta manera, amb l'ànim de reconèixer accions afirmatives, es presenta l'experiència de la visita virtual i la seva intenció humanitzant i integral, desenvolupada en alguns centres penitenciaris de dones a Colòmbia. D'acord amb López et al. (2020), l'objectiu de la visita virtual és "oferir a la persona

privada de llibertat i a la seva família un mitjà que permeti l'apropament i enfortiment dels vincles socioafectius entre els seus membres". (p. 23)

Aquestes accions mostren possibilitats i escenaris reparadors des dels quals es pot concebre una privació de llibertat més digna per a les dones, tenint en compte l'alerta que genera la pandèmia i els seus efectes. No obstant això, és important esmentar que l'execució d'aquestes accions exigeix l'enfortiment de certes condicions relacionades amb el desenvolupament tecnològic, per exemple: infraestructura, connectivitat, accés, cobertura, formació, acompanyament, entre d'altres.

Finalment, reprenent els postulats de Zinger (2006), és evident que des de fa un temps es treballa mancomunadament per mobilitzar espais amb condicions dignes, que responguin a les necessitats de les dones. "Un ambient penitenciari respectuós amb els drets humans és propici per a un canvi positiu, mentre que un ambient d'abús, sense respecte i discriminador té l'efecte contrari. Tractar els reclusos amb humanitat en realitat millora la seguretat pública" (Zinger, 2006, p. 130).

Ara bé, encara queda molt per analitzar i executar pel que fa a l'acció responsable de la societat. El reconeixement de les realitats prèvies i deficitàries conviden a una reflexió permanent i activa, en el sentit de valorar que l'administració d'una pandèmia només és possible en una societat que coneix prèviament com manejar la justícia, amb l'enfocament que requereix la complexitat de ser dona i estar privada de llibertat en condicions de vulnerabilitat i excepcionalitat social.

Justícia juvenil en temps de pandèmia: de la incertesa al respecte dels drets fonamentals

Partim del reconeixement que la infància i l'adolescència són construccions socials i polítiques que ens permeten comprendre la manera de ser i d'actuar, així com d'analitzar el funcionament de la societat i la seva complexitat. A més, fer palesa la mirada que la societat imprimeix a aquest grup d'edat; concretament ens permet contribuir a la reflexió del tema per a analitzar, interpretar i comprendre les motivacions, raons i maneres de ser dels adolescents en general i, especialment, dels adolescents en conflictitat penal. Tal com afirma el Centre Iberoamericà de Drets del Nen (CIDENI, 2019):

La joventut representa un espai de temps definit constitucionalment en la vida de les persones, que va des del seu naixement fins als 17 anys d'edat. Constitueix un grup de la població que consta d'un marc jurídic específic i és objecte de polítiques socials focalitzades per al seu desenvolupament i benestar, i hi ha organismes públics i privats encarregats de supervisar i millorar diverses situacions que l'afecten. (p. 4)

En l'actual construcció social sobre la joventut, un element que té un impacte decisiu en la seva definició és el que fa referència a la conflictivitat penal. Les problemàtiques relacionades amb els joves responsables penalment són un tema de molta actualitat, ja que és comú l'abordatge de la criminalitat juvenil, en totes les cultures. Tal com ho indiquen Martínez i Del Pozo (2016):

La delinqüència juvenil, igual que l'adulta, és el resultat de diverses variables que interactuen entre si. No es pot atribuir a una causa concreta de pobresa o exclusió social, és abans que res un problema multidisciplinari i s'ha d'explicar des de diferents punts de vista: criminològic, sociològic, psicològic, educatiu i de política criminal de l'Estat, entre d'altres. (p. 108)

La justícia penal juvenil necessita nous abordatges, nous ancoratges, noves maneres de llegir-se i interpretar-se

En aquest sentit, una part de la motivació d'aquesta reflexió és la certesa que la justícia penal juvenil necessita nous abordatges, nous ancoratges, noves maneres de llegir-se i interpretar-se. Cal comprendre quins són els processos d'indagació que viuen els joves avui, i quina és la situació actual de la justícia penal juvenil i les conseqüències de la pandèmia, especialment per a aquest col·lectiu en situació de privació de llibertat.

Així, convé recordar el que ha manifestat Montero (2019):

La justícia de menors o justícia juvenil es defineix com el component formal d'un sistema més ampli de tractament de la delinqüència juvenil. A més dels tribunals per a infants, engloba instàncies o organismes oficials, com la policia, els advocats i juristes, els serveis de llibertat condicional i els centres penitenciaris. (p. 135)

Contextos previs i realitats emergents dels adolescents

Són diverses les reflexions que s'han realitzat al voltant dels drets dels joves responsables penalment en temps de pandèmia. Cal destacar-ne les publicacions de Justícia Juvenil Internacional, una organització sense ànim de lucre (Keillor, 2020), els documents institucionals de la CIDH (2020), l'anàlisi sobre la situació realitzada per Durán-Chavarría i Mayoral (2020) i que ha estat publicada al llibre *Justicia Penal Juvenil en Iberoamérica*. També es reconeixen com a experiències significatives els seminaris virtuals organitzats pel CIDENI i tota la tasca de l'Institut Llatinoamericà de les Nacions Unides per a la Prevenció del Delicte i el Tractament del Delinqüent (ILANUD, 2020), destaca especialment el seu informe recent sobre el sistema penitenciar i la crisi sanitària per covid-19.

De la mateixa manera, això ha estat declarat per organitzacions com el Comitè dels Drets del Nen, el Fons de les Nacions Unides per a la Infància (UNICEF) i l'Observatori Internacional de Justícia Juvenil (OIJJ). Aquestes

organitzacions han determinat que els nens, les nenes i els adolescents en aquesta pandèmia són part del grup en situació d'especial vulnerabilitat.

Aquesta declaració és molt oportuna per al moment històric que vivim, ja que permetrà comprendre la veritable implicació i el significat que té la justícia juvenil, com un lloc privilegiat de trobada i intervenció de la pedagogia i l'educació social. Cal destacar que la pedagogia social possibilita una dinàmica de transformació, d'enriquiment i d'aprenentatges significatius en el dia a dia; en allò que significa la consolidació de l'interès superior del menor, com a expressió d'una veritable protecció integral de tots els adolescents responsables penalment i vinculats de manera especial a qualsevol forma restrictiva de la llibertat.

La CIDH (2020) assenyala alguns grups en situació d'especial vulnerabilitat:

Recordant que, a l'hora d'emetre mesures d'emergència i contenció davant la pandèmia de la covid-19, els estats de la regió han de brindar i aplicar perspectives interseccionals i prestar especial atenció a les necessitats i a l'impacte diferenciat d'aquestes mesures en els drets humans dels grups històricament exclosos o situació especialment de risc, com ara: [...] persones privades de llibertat [...], nenes, nens i adolescents [...], entre d'altres. (p. 7)

Es reconeix que els infants i adolescents són subjectes molt vulnerables, en qualsevol context i més en temps de pandèmia, especialment per la seva gran situació d'indefensió, per la qual cosa és del tot necessari prendre totes les mesures i accions per garantir la integritat i el gaudi de tots els seus drets.

Per això, un dels aspectes més importants en justícia juvenil és identificar molt bé la caracterització criminològica i socioeducativa dels joves en conflicte amb la llei. Així ho indica Martínez (2020) quan afirma:

Per caracterització criminològica, s'ha d'entendre tots aquells comportaments antisocials dels adolescents. Sovint es tracta d'activitats delictives que es limiten només a l'adolescència i en altres casos a conductes persistents al llarg de la vida. En tant que la caracterització socioeducativa està vinculada a una sèrie de factors estructurals, entre els quals hi ha la pobresa, la marginalitat i l'exclusió, com a manifestacions complexes d'un sistema social que es caracteritza per la vulnerabilitat. (p. 65)

La pedagogia social possibilita una dinàmica de transformació, d'enriquiment i d'aprenentatges significatius en el dia a dia

Un dels aspectes més importants en justícia juvenil és identificar molt bé la caracterització criminològica i socioeducativa dels joves en conflicte amb la llei

Principals afectacions a joves infractors

El punt de partida pel que fa a llibertats fonamentals, drets humans i estats d'excepció correspon al fet que tot exercici de poder de l'estat no pot ser il·limitat, la qual cosa vol dir que sota cap concepte es poden delmar drets,

i també ha de ser així quan es tracta d'una pandèmia. Aquesta no ha de ser excusa o pretext per disminuir les atencions de les persones més vulnerables, especialment els joves privats de la llibertat.

De tal manera que la CIDH (2020) manifesta:

La pandèmia de la covid-19 pot afectar greument la plena vigència dels drets humans de la població en virtut dels seriosos riscos per a la vida, la salut, la integritat personal que suposa la covid-19; així com els seus impactes immediats, a mitjà i a llarg termini, sobre les societats en general i sobre les persones i grups en situació d'especial vulnerabilitat. (p. 3)

Clarament totes les persones no viuen la pandèmia de la mateixa manera i tampoc no tenen les mateixes possibilitats. De fet, dins d'aquests grups poblacionals, són precisament els joves en situació de privació de llibertat els que tenen menys condicions favorables per aquest temps d'incertesa. És a dir, el món de la justícia juvenil ja tenia una crisi i la pandèmia encara l'ha feta més visible.

Així doncs, es reconeix la importància del que han expressat Durán-Chavarría i Mayoral (2020):

En el cas de les poblacions que es troben privades de llibertat, les quals s'enfronten a situacions que, sobretot a Llatinoamèrica i el Carib, són extremes, ja que les persones que són a les presons de la regió pateixen massa sovint les conseqüències de problemes com els següents: l'accés limitat a salut i la sobrepoblació o l'amuntegament carceraris, dues variables essencials per tenir en compte en el context de la pandèmia actual. (p. 51)

Davant d'aquest panorama sorgeixen preocupacions latents, que criden particularment l'atenció, com ara:

- El respecte als drets humans dels joves privats de la llibertat.
- La restricció de visites familiars als centres d'internament.
- La reducció del personal professional a l'interior dels centres d'internament.
- La salut mental dels joves i la poca comunicació amb el món exterior.
- L'atenció terapèutica per a adolescents privats de llibertat en condició de consum de substàncies psicotròpiques i malalties complexes.
- L'avançament i desenvolupament normal dels processos judicials dels adolescents responsables penalment mitjançant les tecnologies.
- La propagació de la covid-19 en els centres d'internament.
- L'escassa dotació d'infraestructura tecnològica que permeti connectar un centre d'internament amb el món digital i global.
- Els problemes relatius a les condicions i elements de bioseguretat i la consciència prèvia davant l'autocura.

En paraules de Castel (1997), el terme *exclusió* pretén denominar el que no es pot anomenar, és a dir, la manca de paraula que unifiqui la crueltat. Per tant, es considera que és completament una crueltat el fet d'aïllar una persona en ple desenvolupament evolutiu, privant-lo del seu nucli familiar, del seu procés de socialització primària, amb el pretext de resocialitzar-lo. Aquesta també és la crítica que fa Michel Foucault l'any 1975, relacionada amb vigilar i castigar la institució carcerària, que ha subsistit durant tants segles com a model de punició, sanció i resocialització, i que només emmascara actituds de violació a la dignitat humana i als drets fonamentals de les persones.

Castel considera que és completament una crueltat el fet d'aïllar una persona en ple desenvolupament evolutiu

Així mateix, paga la pena reconèixer, com una de les afectacions emergents en temps de pandèmia, tot l'impacte que s'ha generat en l'àmbit de l'educació i els processos d'aprenentatge. En un dels seus informes recents sobre aquesta situació, l'Organització de les Nacions Unides (ONU, 2020) planteja:

La crisi agreuja les disparitats educatives preexistents en reduir les oportunitats que tenen molts infants, joves i adults més vulnerables (els habitants de zones pobres o rurals, les nenes, els refugiats, les persones amb discapacitat, els desplaçats forçosos, les persones privades de la llibertat) per continuar amb el seu aprenentatge. (p. 2)

Aquesta realitat es pot analitzar de la següent manera: abans de la pandèmia es presentava una profunda *crisi en l'aprenentatge*, la forma com els nostres joves aprenen, tot i estar a l'interior d'un sistema educatiu, no garanteix l'adquisició de nous coneixements i competències bàsiques; les precarietats dels centres d'internament i les dificultats en els sistemes de justícia juvenil, juntament amb l'escassetat dels recursos humans, no aconseguen garantir un adequat procés educatiu. Tot aquest panorama es va fer visible i es va aguditzar encara més amb la declaratòria de confinament mundial. En conseqüència, l'ONU (2020) ha estat precisa a l'hora d'afirmar:

La pandèmia de malaltia per coronavirus (covid-19) ha provocat la major interrupció de la història en els sistemes educatius, que ha afectat gairebé 1.600 milions d'alumnes en més de 190 països en tots els continents. Els tancaments d'escoles i altres centres d'ensenyament han afectat el 94% dels estudiants de tot el món, una xifra que ascendeix al 99% en països d'ingrés baix i mitjà baix. (p. 2)

La pandèmia va demostrar realitats com la inadequada infraestructura informàtica i tecnològica, la poca connectivitat i l'ampliació de bandes amples, fet que va originar una *pèrdua de l'aprenentatge*, que sens dubte subsisteix en els nostres dies perquè un percentatge molt mínim de la població juvenil compta amb una adequada oferta educativa que li permeti transcendir aquesta realitat. Definitivament, ningú estava preparat per a un confinament d'aquesta magnitud ni per al que implica una veritable educació mitjançant les TIC.

Per tant, el que s'espera en temps de post-pandèmia és que es doni un *dèficit de l'aprenentatge*, tal com ho adverteix l'ONU (2020) en l'informe que hem citat:

Les pèrdues en matèria d'aprenentatge també amenacen d'estendre's més enllà de la generació actual i tirar per terra els progressos realitzats en els últims decennis, en particular en suport de l'accés de les nenes i les dones joves a l'educació i del seu manteniment en el sistema educatiu. (p. 2)

Aquesta mateixa realitat s'agreuja amb més èmfasi en els adolescents responsables penalment que es troben en centres de privació de llibertat, la qual cosa indica que es trigarà molts anys a corregir aquesta situació i que s'obtin- dran serioses implicacions en els processos de socialització i reincorporació a la vida social i productiva d'aquests adolescents.

Una altra de les grans problemàtiques emergents és la salut mental dels adolescents privats de llibertat

Una altra de les grans problemàtiques emergents en matèria de justícia juvenil és la que fa referència a la *salut mental dels adolescents privats de llibertat*. Malgrat que es desconeixen estadístiques puntuals al respecte, sí hi ha estudis generals que evidencien l'agudització d'aquesta situació.

L'Organització Mundial de la Salut (OMS, s.d.) ha fet un intensa crida sobre aquest tema:

Les noves realitats del teletreball, la desocupació temporal, l'ensenyament a casa i la manca de contacte físic amb familiars, amics i col·legues requereixen temps per acostumar-s'hi. Adaptar-nos a aquests canvis en els hàbits de vida i enfrontar-nos a la por de contraure la covid-19 i a la preocupació per les persones properes més vulnerables és difícil, i pot resultar especialment dur per a les persones amb trastorns de salut mental. (§ 2)

Pel mateix motiu, si el tancament –privació de la llibertat– en temps de normalitat és completament difícil, molt més ho serà en temps de pandèmia i confinament, ja que l'aïllament implica una sèrie de ruptures i restriccions amb el món exterior i amb les persones que el componen. Sense dubte, els adolescents privats de llibertat no estan preparats per assumir aquesta dinàmica de vida i això fa més caòtica la situació.

Segons Villanueva et al. (2018):

A Colòmbia es va trobar una concordança entre el que planteja l'Estat i el que entenen els autors sobre la salut mental i la seva correlació amb la conducta disocial. (p. 8)

Això significa que les accions comeses pels adolescents, que poden ser catalogades com a conductes delictives, trenquen amb aquest vincle social,

proposat pels postulats de la justícia restaurativa entre víctima, victimari i comunitat, destacant la seva realitat disocial; és a dir, que hi ha una forta ruptura de l'adolescent amb el seu entorn i el seu vincle familiar i, per tant, amb allò social.

El plantejament enunciat és corroborat per Vergara (2009), que indica que la concepció de salut mental dels joves és molt àmplia i abasta les esferes social, familiar i mental, motiu pel qual per als joves és fonamental la seva relació amb l'altre, fet que porta a pensar que, si s'aconseguís intervenir des de l'educació al voltant d'aquests valors, es podria evitar d'una manera més eficient la reincidència.

En contrast amb el que s'ha esmentat, Ana Guadalupe Cienfuegos estipula que les lleis actualment destinades a afrontar la delinqüència juvenil a Colòmbia no contemplen la promoció i la prevenció de la salut mental. La problemàtica d'aquest fenomen passa de ser un assumpte tècnic, que se soluciona amb una intervenció punitiva, a un assumpte que requereix la comprensió de la naturalesa de les identitats col·lectives i el reconeixement d'aquells adolescents associats a la delinqüència com a actors amb necessitats oblidades. (Villanueva, et al., 2018, p. 10)

Aquest argument demostra que en la majoria de països no existeix per part dels estats una preocupació pel problema de la salut mental d'adolescents en contextos de tancament i privació de llibertat, la qual cosa es converteix en una violació a la seva condició de minoria d'edat.

Per bé que és cert que, per al cas Colombià, l'estat ha definit un marc jurídic que es troba en el Pla Nacional de Salut Mental (Resolució 4886 de 2018), on es planteja tota la Política Nacional de Salut Mental i es té com a marc de referència, igual que al Document CONPES 3299 de 2020, que planteja l'Estratègia per a la Salut Mental a Colòmbia, també és important analitzar que en aquests documents no es fa referència expressa al cas d'adolescents o persones privades de llibertat.

Malgrat que cal destacar que en els últims anys s'ha generat més consciència sobre aquest tema, és cert que encara no s'han pres les mesures necessàries per afrontar-lo, sobretot en accions de promoció, prevenció i enfortiment dels sistemes integrals de salut. Tot això posa l'accent en el baix desenvolupament en les competències socioemocionals que viu el món actualment i que indiquen que no estàvem preparats per a afrontar una pandèmia mundial, fet que origina grans problemes de salut mental.

Ara bé, si es tracta de plantejar una mesura menys restrictiva de la llibertat, com és el cas de la seva reintegració al nucli familiar, quan és possible, emergeix també un altre fenomen important a considerar, i és el referent a la convivència familiar imposada, atesa la realitat d'aquest context que caracteritza els joves en conflicte amb la llei penal.

En la majoria de països no existeix per part dels estats una preocupació pel problema de la salut mental d'adolescents en contextos de tancament i privació de llibertat

Tal com ho afirmen Di Nella i Ibañez (2020):

Si l'única modalitat convivencial prevista és la nuclearització familiar en l'habitatge de residència habitual i no hi ha altres possibilitats a considerar, és perquè es parteix de dos grans presumpcions: les persones no es mouen ni canvien de lloc, i tampoc no tenen possibilitat ni necessitat de desenvolupar interaccions convivencials amb altres subjectes que no siguin els del nucli familiar parsonià. (p. 455-456)

Aleshores, cal que els estats reflexionin i prenguin totes les mesures requerides perquè les persones privades de llibertat en aquest temps de pandèmia –ja siguin persones adultes o adolescents responsables penalment– puguin comptar amb l'atenció necessària, que garanteixi les condicions adequades per viure aquest temps de la millor manera possible i amb l'acompanyament integral, d'acord amb les seves realitats i necessitats. Per a això, el més aconsellable serà seguir les directrius de l'OMS i del Comitè Internacional de la Creu Roja (CICR), davant l'incipient desenvolupament específic de protocols penitenciaris.

Accions significatives i experiències d'aprenentatge

La pandèmia ocasionada per la covid-19 també ha generat altres possibilitats que han provocat un context ple de reptes per als diversos sistemes de justícia juvenil al voltant del món, particularment pel que fa als joves en conflicte amb la llei penal. En temps crítics, els operadors del sistema estan obligats a respondre, i les implementacions d'aquestes respostes són cabdals per a l'intercanvi de bones pràctiques i la retroalimentació del mateix sistema.

En tot cas, s'assenyalen algunes de les accions positives identificades en la majoria dels països i que tenen un comú denominador:

- Algunes directrius emanades per autoritats especialitzades en la justícia juvenil.
- Implementació de les audiències virtuals, en què, malgrat la situació, en la majoria dels casos no s'han suspès i s'ha optat per l'ús de la tecnologia i els recursos informàtics.
- La implementació de protocols de bioseguretat en la majoria dels centres d'internament.
- Disminució de mesures restrictives de llibertat per part dels jutges de control de garanties, sobretot en les audiències preliminars.
- Comunicació amb el nucli familiar a través de trucades mitjançant mòbil, vídeo i videotrucades.
- Avenç en la dotació dels centres d'internament amb infraestructura tecnològica.

Aquests elements s'erigeixen com a desafiaments intrínsecs per a dues finalitats particulars. La primera perquè es tinguin en compte i no tornin a produir-se les deficiències evidenciades en la prestació del servei, i la segona per reconèixer que esdeveniments com aquests, que li ocorren a la humanitat, reflecteixen la gran vulnerabilitat social, política i jurídica, que històricament els ha posat en aquest lloc i que ara, en temps de pandèmia, es fa més visible, a banda que demana una nova forma d'actuar i de repensar la justícia penal juvenil.

El reconeixement, la promoció i la tutela dels drets fonamentals dels adolescents vinculats al sistema de justícia penal emergeix com una veritable reflexió; expressió imprescindible per a definir la justícia penal juvenil pròpia d'un estat social i democràtic de dret.

Finalment, tal com ho planteja Martínez (2020):

Tota intervenció assertiva en el marc dels Sistemes de Justícia Juvenil ha de partir del reconeixement i l'aplicació dels enfocaments diferencials: etari, de drets, ètnic, d'orientació sexual, en situació de discapacitat, però no només com un discurs axiològic sinó abans de res com una realitat i especialitat del sistema, que en disminueixi la masculinització i contribueixi així a una veritable integralitat del sistema. (p. 178)

El reconeixement, la promoció i la tutela dels drets fonamentals dels adolescents vinculats al sistema de justícia penal emergeix com una veritable reflexió

Àmbit penitenciari i justícia juvenil: un desafiament per a la pedagogia social especialitzada

Menys drets per a tots els ciutadans

La situació d'adults i adolescents en els sistemes penals ha estat històricament esbiaixada a l'ús del tancament en centres penitenciaris com a pena dominant. La fragilitat en la construcció de respostes que privilegien les penes no privatives de llibertat, la mediació i la desjudicialització continuen sent un deure de la política pública de la regió Llatinoamèrica.

De tal manera que predomina la convicció punitivista mitjançant un ús indiscriminat de la privació de llibertat i una inflació legislativa orientada a l'increment de penes, i la reducció d'estratègies de redempció de pena, llibertats anticipades i canvi de tancament per sancions de semi-llibertat o alternatives a la presó.

Aquesta situació posava o posa en perill el respecte dels drets humans de les persones privades de llibertat i la seguretat de la població en tant que els processos de subjectivació del tancament estan organitzats per una pedagogia que ensenya la violència com una manera de relació social (Ruiz i Silva, 2019), i es veu agreujada per la pandèmia de covid-19.

En termes generals, la pandèmia afecta amb claredat la vigència dels drets humans de tota la població ja que impacta en l'àmbit econòmic, el sanitari i les relacions democràtiques. En aquest sentit, la CIDH presenta uns qüestions rellevants per situar la reflexió pedagògica-social en un context social singular:

Les Amèriques és la regió més desigual del planeta, caracteritzada per profundes bretxes socials en què la pobresa i la pobresa extrema constitueixen un problema transversal en tots els Estats de la regió; així com per la manca o precarietat en l'accés a l'aigua potable i al sanejament; la inseguretat alimentària, les situacions de contaminació ambiental i la manca d'habitatges o d'hàbitat adequat. A això s'hi sumen altes taxes d'informalitat laboral i de treball i ingressos precaris que afecten un gran nombre de persones a la regió i que fan encara més preocupant l'impacte socioeconòmic de la covid-19. Tot plegat dificulta o impedeix a milions de persones prendre mesures bàsiques de prevenció contra la malaltia, en particular quan afecta grups en situació d'especial vulnerabilitat. (CIDH, 2020, p. 3)

La necessitat de restringir el contacte físic sostingut per reduir les possibilitats de contagi ha activat en molts dels nostres països l'ús de legislacions d'estat d'excepció o l'aprovació legislativa de lleis que restringeixen la llibertat, o fins i tot decrets dels poders executius per donar més atribucions als cossos de seguretat. Essent així, la CIDH (2020) ha assenyalat algunes alertes:

Tenint en compte que la Democràcia i l'Estat de Dret són condicions necessàries per aconseguir la vigència i el respecte dels drets humans, i que la naturalesa jurídica de les limitacions a aquests drets pot tenir impactes directes en els sistemes democràtics dels Estats, la Comissió reafirma el paper fonamental de la independència i de l'actuació dels poders públics i les institucions de control, en particular dels poders judicials i legislatius, el funcionament dels quals cal assegurar també en contextos de pandèmia. Reconeixent que, en determinades circumstàncies, amb la finalitat de generar una adequada distància social, pot resultar de fet imperativa la restricció del ple gaudi de drets com el de reunió i la llibertat de circulació en espais tangibles, públics o comuns que no siguin indispensables per al proveïment de productes i aliments essencials o per a l'atenció mèdica. (p. 6)

La mateixa CIDH reconeix que la pandèmia pot requerir mesures d'excepció per a promoure un adequat distanciament social, fet que pot ser entès amb claredat actualment, i convé recordar que no és la primera vegada ni en serà l'última que l'excepció sigui un argument per a la limitació de la llibertat. Com sosté Agamben (2004), el concepte de necessitat és el fonament de l'excepció: “més que no pas tornar lícit allò il·lícit, la necessitat actua aquí com a justificació d'una transgressió en un cas singular i específic a través d'una excepció” (p. 61). D'aquesta manera, segons Agamben (2004), “la llei perd la seva *vis obligandi*” (p. 63) i la necessitat es converteix en el fonament últim. El risc de la suspensió temporal de la llei, mentre s'instal·la la necessitat com a excepció, és que s'exerceixi una violència sense llei i amb una justificació en el bé comú.

La pandèmia i les presons

Diversos organismes internacionals han emès recomanacions sobre la manera particular d'actuar per a la covid-19 en les institucions de tancament. S'assumeix que es tracta de persones que tenen gran risc a causa de l'amuntegament, les deficientes condicions sanitàries, la debilitat dels serveis mèdics penitenciaris i el risc d'increment de la violència institucional.

Seguint la línia de pensament d'Agamben (2004), destaquem un conjunt de recomanacions que realitza l'Organització Panamericana de la Salut i l'OMS (OPS i OMS, 2020):

El brot de covid-19 no s'ha d'utilitzar com a justificació per a soscar l'adherència a tots els principis fonamentals incorporats a les Regles mínimes de les Nacions Unides per al tractament dels reclusos (les Regles de Nelson Mandela) que inclouen, entre d'altres: Les restriccions mai no han d'equivaler a tortures o altres tractes o penes cruels, inhumans o degradants; La prohibició de confinament solitari prolongat (és a dir, més de 15 dies consecutius); Les decisions només poden ser preses per professionals de la salut i no han de ser ignorades o anul·lades per personal penitenciari no mèdic; Si bé, els mitjans de contacte familiar poden estar restringits en casos de circumstàncies excepcionals, per un període de temps limitat, mai no s'ha de prohibir del tot. (p. 7)

L'amuntegament és un problema estructural i una font generadora de violència institucional a les presons; ha estat denunciat durant dècades per les institucions de drets humans i els professionals de l'àmbit penal, tot i que els canvis foren escassos i parcials. Actualment, la covid-19 agreuja la situació, de manera que la CIDH (2020) ha emès les següents recomanacions.

L'amuntegament és un problema estructural i una font generadora de violència institucional a les presons; ha estat denunciat durant dècades per les institucions de drets humans

Adoptar mesures per a afrontar l'amuntegament de les unitats de privació de la llibertat, inclosa la reavaluació dels casos de presó preventiva per identificar aquells que poden ser convertits en mesures alternatives a la privació de la llibertat, donant prioritat a les poblacions amb més risc de salut davant d'un eventual contagi de la covid-19, principalment a la gent gran i dones embarassades o amb fills lactants. (p. 16)

En la mateixa línia, la CIDH (2020) suggereix que “en els casos de persones en situació de risc en context de pandèmia, s'avaluïn les sol·licituds de beneficis carceraris i mesures alternatives a la pena de presó” (p. 16).

Així mateix, es proposen alternatives per sostenir el contacte de les persones privades de llibertat amb els seus familiars, amics i representants legals mitjançant l'ús de tecnologia de videotrucades o altres maneres de virtualitat (OPS i OMS, 2020). D'aquesta manera, s'evita d'incrementar els riscos de patiment de salut mental ja implícits en l'empresonament en condicions habituals.

L'agència de les coses en el model d'educació social en les institucions de tancament

L'actualitat de les pràctiques educatives amb adults i adolescents en els contextos de tancament es configura com un llindar on no existeix allò que és pròpiament humà, sinó un conjunt heterogeni d'híbrids entre allò humà i allò tecnològic com ara objectes, coses, materials, materialitats amb capacitat d'agència (Lash, 1999; Latour, 2001; 2005; 2013; Silva, 2019). En aquest sentit, empenem un brevíssim recorregut per composicions on estan involucrades la capacitat d'agència dels humans i de les coses. Ens proposem una reflexió preliminar des d'un camí errant, un intermedi entre l'acció humana i els objectes que s'apropien del que fem.

L'aprenentatge en aquests espais està signat per la instal·lació d'un conjunt de pràctiques que enllacen la discrecionalitat i l'aïllament

La vida en institucions de tancament produeix efectes subjectius rellevants per la interacció perllongada amb una arquitectura opressiva i unes regles d'ús de l'espai restringides a la voluntat d'altres (guàrdies, educadors o altres professionals que regulen les necessitats biològiques i socials bàsiques. Com esmenta Agamben (2011), “tot dispositiu implica un procés de subjectivació sense el qual no podria funcionar com a dispositiu de govern, tot i que es redueixi a un pur exercici de violència” (p. 261). L'aprenentatge en aquests espais està signat per la instal·lació d'un conjunt de pràctiques que enllacen la discrecionalitat i l'aïllament, que produeix efectes de dependència institucional (Silva, 2016). Ara bé, com tot dispositiu, té fissures i la seva eficàcia no és absoluta, podem trobar una tendència general que s'orienta a l'homogeneïtzació de la vivència dels adolescents sostinguda en l'exercici d'una autoritat sense regles ni participació dels subjectes. La discrecionalitat

en l'actuació del món adult és una constant que, a còpia de repetició, va impactant en l'experiència dels subjectes. La reixa, la porta, el cademat, la clau, el perimetral, la concertina, les manilles, els grillons actuen sobre el cos d'adolescents i adults.

Sempre hem prestat atenció a l'agència dels humans, des d'allò micro-social a les accions dels educadors en la vida quotidiana dels centres, fins a les decisions d'actors polítics que dissenyen les polítiques públiques. No obstant això, amb prou feines ens hem ocupat de l'agència de les coses, per pensar com i en quina proporció els humans i les coses produeixen l'acció.

L'organització de l'espai, les estructures, les reixes, els llits, les manilles, els grillons, els perimetrals i la concertina confirmen una geografia opressiva que construeix el món dels adults i els adolescents privats de la seva llibertat. Els objectes que es disposen exerceixen pràctiques de deshumanització.

L'Arquitectura és el mitjà a través del qual l'home prepara l'ambient per convertir-lo en un món –en un món habitable, un món humanitzat, és a dir, un món de sentit. L'espai de l'Arquitectura és l'espai del sentit. L'Arquitectura prepara l'ambient per constituir-lo com a espai de sentit. (Lewkowicz i Sztulwark, 2003, p. 52)

Lewkowicz i Sztulwark (2003) estableixen que l'arquitectura proposa un món que duu implícit un projecte que respon a una situació. Un projecte per a “transformar la realitat, no en el sentit de com és el món, sinó en el compromís de com podrà ser” (Lewkowicz i Sztulwark, 2003, p. 88) El medi físic, és a dir, les coses que es fan servir a la presó, crea un món de relacions i afectacions en els cossos dels qui són sotmesos a una relació entre la carn i el ferro (Netz, 2013).

Entrem en un llinar, un lloc que s'allunya del dualisme cartesià ànima/cos que funda la construcció de la modernitat a partir de l'escissió entre natura i cultura. El *cogito ergo sum* (penso, per tant existeixo/penso, per tant, soc) subordina allò humà a la raó; es tracta d'una categoria fundant del racionalisme que sustenta la modernitat. En canvi, deambulem per una vora híbrid, on allò humà i allò no-humà es posen en acció de manera conjunta, sense línies divisòries, impedint-nos distingir amb claredat la seva participació en l'agència que produeix l'acció.

Nosaltres els moderns tanquem els nostres ulls davant la hibridesa de les màquines, les tecnologies i altres quasi-objectes, dels “monstres” que es produeixen d'aquesta manera. Nosaltres els moderns tendim a classificar-los amb les categories dualistes convencionals. I no obstant això produïm aquests híbrids i aquests monstres a una escala mai abans imaginada. Més encara, les nostres categories dualistes (antihíbrides) han facilitat la producció i innovació d'aquests quasi-objectes proliferants. (Lash, 1999, § 4)

El vincle educatiu
despullat
d'aquestes
mediacions
no-humanes perd
potència

Des de la teoria de l'actor-xarxa es propugna una relació indissoluble entre subjectes i objectes. Al respecte, Latour (2005) expressa que “cap ciència de l'àmbit social amb prou feines pot iniciar-se si no s'explora primer la qüestió de qui i què participa en l'acció, tot i que signifiqui permetre que s'hi incorporin elements que, atès que ens manca un terme millor, podríem anomenar no-humans” (p. 107). Configuracions híbrides entre subjectes i objectes: entre allò humà i allò tecnològic s'hi afegeixen elements per comprendre les trames de relació de l'actualitat. El vincle educatiu despullat d'aquestes mediacions no-humanes perd potència significant, per tant, hem de repensar, explicitar, problematitzar i planificar aquesta estreta relació entre subjectes i instruments, gadgets, eines i, fonamentalment, imaginar i predir respecte als seus eventuals efectes de realitat.

Les relacions homogeneïtzants que estem instal·lant amb les noves generacions que pretenen cuidar no estan exemptes d'objectes mediadors, per contra, tenen una potència que opera sobre allò real. Si la realitat com a tal no existeix, sinó allò real –un perímetre sinuós que intentem copsar des d'un marc teòric determinat–, hem de ser capaços de cartografiar les trames de relació entre subjectes i objectes, per “estar preparats per mirar i poder explicar la durabilitat i l'extensió de qualsevol interacció” (Latour, 2005, p. 107). El que esdevé desafiant i, segurament, generi desassossec, és la configuració d'una trama de relacions molt complexa i que no acabem de comprendre del tot. Com ressenya Lash (1999):

Latour [...] no entén tant que els objectes hagin estat causats pels subjectes, sinó més aviat els veu com a portadors de certes propietats que els subjectes tenen. Per a ell, per tant, els objectes tenen agència: no una agència causal com en el naturalisme, sinó més aviat el mateix tipus d'agència que els subjectes. (§ 10)

Aquí s'observa un punt clau, ja que els objectes tenen la doble condició de ser construïts, mentre construeixen el món. Lash (1999) sosté que “els objectes de Latour no només són construïts. En tant que són construïts, ells mateixos construeixen. Construeixen per mediació i delegació” (§ 12).

És potent la definició d'acció que ens proposa Latour (2001) quan afirma que “l'acció és una propietat d'entitats associades [...]. El fet d'atribuir a un actor el paper de primer motor no afebleix de cap manera la necessitat d'una composició de forces per explicar l'acció” (p. 217). Com s'ha esmenat en paràgrafs anteriors, des de la teoria de l'actor-xarxa es proposa una relació indissoluble entre subjectes i objectes. Els híbrids, objectes i subjectes produeixen accions en un grau que no estem massa disposats a assumir. Continuem preferint acudir al discurs i al llenguatge com a factors determinants, que ho són, però desconeixent els efectes que les coses que construïm produeixen en la determinació de les pràctiques que podem desenvolupar. I fonamentalment, sense reconèixer que aquestes coses –totes les eines penitenciaris en són un bon exemple– duen una capacitat d'agència, una capacitat

d'acció, una potència dessubjectivant radical. Imposant-se davant l'agència humana, destituint les decisions i capacitats dels subjectes.

Tot comptat, les pràctiques socioeducatives són acoblaments híbrids entre subjectes, objectes, materialitats i discursos. Resta pendent pensar sobre com i amb què nuem llaços per compondre pràctiques educatives. És clar que trobem en els sentits i els discursos un aspecte central, som subjectes de llenguatge, també incloem en l'anàlisi els objectes, les coses, els materials i les materialitats que fem servir –mentre ens produeix– per desplegar l'acció, ja que les coses, també, ens fan el que som, són part de la nostra existència humana.

Els desafiaments (pre) post-pandèmia

Una constant en les pràctiques dels sistemes penals a les nostres contrades és la seva capacitat de destrucció dels vincles socials i institucionals d'adolescents i adults criminalitzats. Sense aquestes relacions personals, familiars, socials i institucionals, sense l'accés a l'exercici de drets mitjançant polítiques públiques, s'empeny les persones a sostenir condicions de vida i relacions conegudes associades al món de la il·legalitat.

En conseqüència, qualsevol proposta socioeducativa que pretengui presentar alternatives de canvi dels subjectes haurà d'impactar en alguns dels aspectes següents:

- La posició del subjecte en la seva relació amb allò social. Assumint que el canvi de subjecte és efecte del canvi de lloc (Núñez, 1999), l'educació social haurà de construir una oferta que connecti amb quelcom de l'interès, la preferència, el desig o la motivació del subjecte (Silva, 2016b) per activar un altre lloc social diferent al d'un pres.
- D'acord amb Brignoni (2012), l'educació “passa per legitimar les aspiracions dels subjectes transmetent-los recursos normalitzats per al seu assoliment” (p. 46). Per tant, significa un procés d'aprenentatge personal, que el connecti amb els seus projectes, que sempre són en relació amb els altres.
- Formar una xarxa és obrir una oportunitat d'aprenentatge i activar els vincles amb la vida. Com sosté Deligny (2015), “la xarxa és una manera de ser” (p. 10), no és un objecte, una tècnica o una metodologia, o tal vegada tot això, però fonamentalment una manera de relació social. Aquesta definició desencadena pràctiques socioeducatives d'activació de vincles i relacions socials per crear condicions on allò humà es faci lloc.

Les pràctiques socioeducatives són acoblaments híbrids entre subjectes, objectes, materialitats i discursos

Sense aquestes relacions personals, familiars, socials i institucionals, s'empeny les persones a sostenir condicions de vida i associades al món de la il·legalitat

- Destituir la violència com a manera de relació social i com a currículum de les institucions de tancament. En la majoria de les presons s'ensenya la violència (Ruiz i Silva, 2019) com una forma de vincle, com a exercici de poder i com a estratègia de supervivència. Això va en contra de totes les finalitats normatives de les presons i fomenta la violència intra carcerària i la violència social. Desmuntar les pràctiques de violència institucional és una part significativa de la pràctica educativa.

Claudia María López Ortiz

Treballadora social

Magister en Educació

Docent i investigadora de la Universidad Libre Seccional Pereira de Colòmbia

Membre actiu d'ASOCOPESSES i de la SIPS

claudia.lopez@unilibre.edu.co

Jairo Alberto Martínez Idárraga

Magister en Dret Processal

Doctor en Dret

Docent i investigador de la Universidad Libre Seccional Pereira de Colòmbia

Membre actiu d'ASOCOPESSES i de la SIPS

jairo.martinez@unilibre.edu.co

Diego Silva Balerio

Educador social

Magister en Psicologia i Educació (Udelar)

Doctorand en Psicologia (Udelar)

Docent i investigador del Departament de Pedagogia Social, CFE

Membre actiu de la SIPS

silva.balerio@cfe.edu.uy

Bibliografia

- Agamben, G. (2004). *Estado de excepción*. Adriana Hidalgo Editora.
- Agamben, G. (2011). ¿Qué es un dispositivo? *Revista Sociológica*, 26(73), 249-264.
<http://www.scielo.org.mx/pdf/soc/v26n73/v26n73a10.pdf>
- Almeda, E. i Di Nella, D. (2017). Mujeres y cárceles en América Latina: perspectivas críticas y feministas. *Papers: Revista de Sociología*, 102(2), 183-214.
<http://dx.doi.org/10.5565/rev/papers.2335>
- Añaños-Bedriñana, F. T., Fernández-Sánchez, M. P. i Llopis, J. J. (2013). Aproximación a los contextos en prisión. Una perspectiva socioeducativa. *Pedagogía Social. Revista Interuniversitaria*, (22), 13-28. https://doi.org/10.7179/PSRI_2013.22.02
- Brignoni, S. (2012). *Pensar las adolescencias*. Editorial UOC.
- Castel, R. (1997). *Las metamorfosis de la cuestión social. Una crónica del salariado*. Ediciones Paidós.
- Centro Iberoamericano de Derechos del Niño [CIDENI]. (2019). *Derechos en acción: ¿Cómo ha cambiado la infancia en Chile en 25 años? Análisis comparado datos censales 1992-2017*. http://www.cideni.org/wp-content/uploads/2019/04/01_DerechosEnAccion-Cideni-3.pdf
- Comisión Interamericana de Derechos Humanos [CIDH]. (2020). *Pandemia y derechos humanos en las Américas*. <https://www.oas.org/es/cidh/decisiones/pdf/Resolucion-1-20-es.pdf>
- Convención Interamericana para prevenir, sancionar y erradicar la violencia contra la mujer “Convención de Belém do Pará”. 9 de juny, 1994.
<https://www.oas.org/juridico/spanish/tratados/a-61.html>
- Deligny, F. (2015). *Lo arácnido y otros textos*. Editorial Cactus.
- Del Pozo, F. J. (Comp.). (2017). *Exclusión, mujeres y prisión en Colombia. Un caso en la región Caribe*. Editorial Universidad del Norte.
- Di Nella, D. i Ibáñez, V. (2020). Causas y consecuencias de la pandemia COVID-19. De la inmovilidad de la humanidad a la circulación desconcentrada de personas. *Revista Derechos en Acción*, 15(15), 415-485. <https://doi.org/10.24215/25251678e407>
- Durán-Chavarría, D. i Mayoral, I. V. (2020). Privación de libertad en tiempos de COVID-19 en Latinoamérica y el Caribe: Reacciones a corto plazo y aprendizajes a futuro. Especial referencia a los sistemas de justicia penal juvenil. Dins T. Montero. (Coord.). *La justicia penal juvenil en Iberoamérica: Libro homenaje a D. Elías Carranza* (p. 49-86). J. M. Bosch.
- Foucault, M. (1976). *Vigilar y castigar: nacimiento de la prisión*. Siglo Veintiuno Ediciones.
- Foucault, M. (2009). *Vigilar y castigar: nacimiento de la prisión* (2da ed.). Siglo Veintiuno Ediciones.
- García-Vita, M. M. i López, C. M. (2017). Situación familiar de las mujeres reclusas. Dins F. J. Del Pozo. (Comp.). *Exclusión, mujeres y prisión en Colombia. Un caso en la región Caribe* (p. 135-157). Editorial Universidad del Norte.

- González, I. (2012). La cárcel en España: mediciones y condiciones del encarcelamiento en el siglo XXI. *Revista de Derecho Penal y Criminología*, 3(8), 351-402.
<http://62.204.194.45/fez/eserv/bibliuned:revistaDerechoPenalyCriminologia-2012-8-5100/Documento.pdf>
- International Drug Policy Consortium [IDPC]. (2021). *The harms of incarceration: The evidence base and human rights framework for decarceration and harm reduction in prisons*. <https://idpc.net/publications/2021/06/the-harms-of-incarceration-the-evidence-base-and-human-rights-framework-for-decarceration-and-harm-reduction-in-prisons>
- Instituto Latinoamericano de las Naciones Unidas para la Prevención del Delito y el Tratamiento del Delincuente [ILANUD]. (2020). *El sistema penitenciario ante la encrucijada producto de la crisis provocada por el COVID-19*. <http://fileserv.idpc.net/library/ILANUD-COVID-19.pdf>
- Keillor, D. (2020, 14 de abril). *COVID-19 ¿Cómo atender una crisis humanitaria de niñ@s detenidos en latinoamérica?* <https://www.jjadvocates.org/es/covid-19-como-atender-una-crisis-humanitaria-de-nins-detenidos-en-latinoamerica/>
- Lash, S. (1999). *Objetos que juzgan: El parlamento de las cosas de Latour*. <https://transversal.at/transversal/0107/lash/es>
- Latour, B. (2001). *La esperanza de pandora: Ensayos sobre la realidad de los estudios de la ciencia*. Editorial Gedisa.
- Latour, B. (2005). *Reensamblar lo social: Una introducción a la teoría del actor-red*. Manantial Ediciones.
- Latour, B. (2013). Gabriel Tarde y el fin de lo social. Dins G. Tarde. (Coord.). *Las leyes sociales* (p. 15-35). Editorial Gedisa.
- Lewkowicz, I. i Sztulwark, P. (2003). *Arquitectura plus de sentido*. Altamira Libros.
- López, C. M., Medina, D. P. i Cardona, N. E. (2020). Visita virtual en privación de libertad. Dins F. J. Del Pozo. (Comp.). *Prácticas comunitarias para afrontar el COVID-19: 26 casos en Iberoamérica, Estados Unidos y Canadá* (p. 23-29). Editorial Universidad del Norte. <http://manglar.uninorte.edu.co/handle/10584/9053#page=1>
- Martínez, J. A. (2020). Sistema de responsabilidad penal para adolescentes en Colombia: entre lo emergente y lo cotidiano. Dins T. Montero. (Coord.). *La justicia penal juvenil en Iberoamérica: Libro homenaje a D. Elías Carranza* (p. 151-180). J. M. Bosch.
- Martínez, J. A. i Del Pozo, F. J. (2016). Perspectivas sociológicas, jurídicas y políticas de la justicia juvenil en Colombia. *Revista Verba Iuris*, 11(35), 107-119. <https://doi.org/10.18041/0121-3474/verbaiuris.35.9>
- Mesa, C., Franco, O. H., Gómez, C. i Abel, T. (2020). COVID-19: The forgotten priorities of the pandemic. *Maturitas*, (136), 38-41. <https://doi.org/10.1016/j.maturitas.2020.04.004>
- Montero, T. (2019). *Diccionario internacional de justicia juvenil* (1ra ed.). Editorial La Ley.
- Netz, R. (2013). *Alambre de púas, ecología de la modernidad*. Editorial Eudeba.

Núñez, V. (1999). *Pedagogía social, cartas para navegar en el nuevo milenio*. Editorial Santillana.

Oficina de Naciones Unidas contra la Droga i el Delicte [UNODC]. (2010). *Medidas privativas y no privativas de la libertad. El sistema penitenciario. Manual de instrucciones para la evaluación de la justicia penal*. https://www.unodc.org/documents/justice-and-prison-reform/crimeprevention/The_Prison_System_Spanish.pdf

Organització de les Nacions Unides [ONU]. (2020). *Informe de políticas: La educación durante la COVID-19 y después de ella*.

https://www.un.org/sites/un2.un.org/files/policy_brief_-_education_during_covid-19_and_beyond_spanish.pdf

Organització Mundial de la Salut [OMS]. (s.d.). *Cuidar nuestra salud mental*. <https://www.who.int/es/campaigns/connecting-the-world-to-combat-coronavirus/healthyathome/healthyathome---mental-health>

Organització Panamericana de la Salut i Organització Mundial de la Salut [OPS i OMS]. (2020). *Preparación, prevención y control de COVID-19 en prisiones y otros lugares de detención*. <https://www.paho.org/es/file/71722/download?token=6I7Qh9QC>

Quidel, C. (2007). Sistema penitenciario chileno: Aspectos sociales y psicológicos. *Revista Cuadernos de Neuropsicología*, 1(3), 296-302.

<https://www.redalyc.org/pdf/4396/439642480013.pdf>

Ruiz, M. i Silva, D. (Coord.). (2019). *Te pesa la cana. Afectaciones subjetivas del encierro en la adolescencia*. Isadora Ediciones.

<http://repositorio.cfe.edu.uy/bitstream/handle/123456789/453/SilvaBaleiro%2cD.Tepesalacana.pdf?sequence=2&isAllowed=y>

Sánchez-Mejía, A. i Morad, J. (2019). Trabajo y mujeres privadas de la libertad: trabajando al margen del derecho laboral. *Revista CS*, núm. especial, 199-239.

<https://doi.org/10.18046/recs.iEspecial.3252>

Sentencia T-388/13. (2013, 28 de juny). Corte Constitucional (María Victoria Calle Correa, M.P). <https://www.corteconstitucional.gov.co/relatoria/2013/t-388-13.htm>

Silva, D. (2016a). *Experiencia narrativa: adolescentes institucionalizados por protección*. Editorial UOC.

Silva, D. (2016b). *Pedagogía y criminalización, cartografías socioeducativas con adolescentes*. Editorial UOC.

Silva, D. (2019). Materialidades y sentidos en las prácticas socioeducativas: Un vagabundeo entre híbridos. Dins G. Frigerio, D. Korinfeld i C. Rodríguez. (Coords.). *Saberes de los umbrales. Los oficios del lazo* (p. 213-236). Editorial Noveduc.

Vergara, M. C. (2009). Representaciones sociales sobre salud, de algunos grupos de jóvenes de Manizales, Colombia. *Revista Latinoamericana de Ciencias Sociales, Niñez y Juventud*, 7(1), 105-133. <https://www.redalyc.org/articulo.oa?id=77307105>

Villanueva, J., Jaramillo, M. C., Sotomayor, E., Gutiérrez, C. i Torres-Quintero, A. (2018). La salud mental en los modelos de atención de adolescentes infractores. Los casos de Colombia, Argentina, Estados Unidos y Canadá.

Revista Universitas Médica, 59(4), 1-17. <https://doi.org/10.11144/Javeriana.umed59-4.infr>

Yagüe, C. (2010). Panorama actual de la situación de las mujeres y madres en los centros penitenciarios españoles. El programa de igualdad. Dins F. T. Añaños. (Coord.). *Las mujeres en las prisiones. La educación social en contextos de riesgo y conflicto* (p. 183-200). Editorial Gedisa.

Zinger, I. (2006). Human rights compliance and the role of external prison oversight. *Canadian Journal of Criminology and Criminal Justice*, 48(2), 127-140.

<https://www.utpjournals.press/doi/abs/10.3138/cjccj.48.2.127>